

VERVELING EN VERANDERING

Peter Commandeur

Inleiding

In een verhaal uit 1966 beschrijft Andreas Burnier hoe haar hoofdpersonen botsen met een wereld die ondanks hun inzet en goede bedoelingen keer op keer ernstig tegenvalt. Eén van de conclusies luidt: "Er zijn drie mogelijkheden om zelf even wijde te scheppen in dit leven: door intellectuele creativiteit, door kunstzinnige creativiteit, door het orgasme. Al het andere is beklemming en verstikking."¹ Deze "beklemming en verstikking" zijn gevolgen van het verschil tussen verwachtingen en ervaringen: de wereld stelt teleur. Ze zijn gevolgen van het feit dat de dingen niet bevredigend zijn, zodat er een onbestemd verlangen ontstaat naar het verrichten van handelingen die op één of andere wijze wel zinvol zijn en wijde verschaffen. Hiertoe is men echter niet in staat: men verveelt zich. In het ergste geval kan men vertwijfeld raken over de wereld waar men in moet leven.

Verveling is onmacht. Men verliest mogelijkheden tot handelen. In een handeling -een actie, een creatie- toont men aan anderen beheersing over de eigen persoon en de eigen omgeving. Verveling is eenzaamheid. 'Wijde' is macht. Klinkman geeft het volgende voorbeeld van de wijze waarop een jeugdige crimineel uit een troosteloze, grootstedelijke wijk zijn verveling overwint: "When I stabbed him, it felt good. I did it again and again, because it really made me feel alive for the first time in my life."² Verveling kan ernstige gevolgen hebben. De uitdrukking 'to really feel alive' is te vergelijken met de notie 'wijde' van Andreas Burnier.

Verveling ontstaat als men niet datgene wil wat in een bepaalde situatie mogelijk is. De onmogelijkheid om zinvol te handelen hoeft men echter niet aan die situatie te wijten. Als een kind zegt dat het zich verveelt, is zijn moeder meestal goed in staat allerlei bezigheden op te sommen die het zou kunnen doen; het is niet zo dat er niets te doen is. Maar het klassieke en wat teleurgestelde antwoord luidt dan: "Ja maar, daar heb ik geen zin in". De dreinende, licht nasale klank waarmee het kind de laatste twee woorden pleegt uit te spreken, drukken zijn onwil uit om mee te doen aan een situatie waar het geen

1 Andreas Burnier, 'Aan de trapeze van het verdriet' in: *Poëzie, jongens en het gezelschap van geleerde vrouwen* (Amsterdam 1971) 180-191, aldaar 181. Oorspronkelijk in: *Hollands Maandblad* 7/231 (1966).

2 Norbert Klinkmann, 'Gewalt und Langeweile', *Kriminologisches Journal* 4 (1982) 254-276, aldaar 268.

belangstelling voor heeft. De oorzaak van de verveling ligt in de persoon zelf. Verveling doet zich voor als desinteresse, 'geen zin'. Het aspect van de door de wereld veroorzaakte verstikking kan echter ook dan tot uitdrukking komen in een -onbevredigde- drang naar nieuwe gewaarwordingen. Bij volwassenen is rusteloosheid, naast apathie, altijd een kenmerk van verveling.

In dit artikel wil ik de verveling beschrijven als een sociaal-historisch verschijnsel. De ervaring van de verveling wordt namelijk minder uitzichtsloos als het in een samenleving mogelijk -en legitiem- is om te streven naar het andere, het nieuwe. De rusteloosheid kan dan gericht worden op iets buiten de eigen leefwereld, wat aan handelingen betekenis geeft en de verveling doet verdwijnen. Aan verveling die voortkomt uit desinteresse is veel moeilijker iets te doen. In de loop van de Middeleeuwen is geleidelijk de mogelijkheid ontstaan om verveling op deze manier als een *blest misery* te beschouwen: verveling is het kenmerk van de fase vóór de vernieuwing.

Een tweede maatschappelijke kant aan het verschijnsel 'verveling' is dat het zich pas voordoet als allerlei noden zich niet direct opdringen, zoals bij kinderen. Niemand verveelt zich als de melk op het punt staat over te koken. Verveling ontstaat bij een bepaald welvaartsniveau: het verschijnsel is een luxeprobleem, kenmerkend voor een 'leisure class'.

Deze twee sociale aspecten maken de verveling tot een historisch te bestuderen verschijnsel. Pas in de loop van de achttiende eeuw is de welvaart voldoende gestegen, en is de gedachte dat er meer mogelijk moet zijn dan wat in de eigen leefwereld aanwezig is, in voldoende brede kring doorgedrongen om te bewerkstelligen dat het verschijnsel zich in een moderne vorm op grote schaal ging voordoen. De verveling is daarbij een bron geworden van maatschappelijke en esthetische veranderingen. Hieronder zal ik in drie hoofdstukken deze historische ontwikkelingen aannemelijk trachten te maken.

De middeleeuwse verveling

In de Middeleeuwen is de ervaring van zinloosheid het meest scherp en voor het levensgevoel van deze tijd het meest kenmerkend onder woorden gebracht in het begrip 'acedia', een speciale ziekte van de toenmalige *leisure class*: de monniken. De ziekte werd gekenmerkt door moedeloosheid en treurigheid die de geest zo deprimeren dat deze niets meer tot stand kan brengen. Ze werd beschouwd als 'aversio dei', een afkeer van God en een verachting van het 'bonum divinum', het goddelijk goed.³ Het grote verschil met de latere verveling is dat acedia een zonde was, een hoofdzonde zelfs, een 'vitium capitale', dat wil zeggen: oorzaak van andere zonden. Thomas citeert de 'filiae acediae', dochters van de acedia, zoals die door Gregorius de Grote waren vastgesteld: slechtheid,

3 Thomas van Aquino, *Summa theologiae*, Latin text and English translation (London, New York 1963-1966) 35,1 en 35,3 (2a2ae).

grofheid, kleingeestigheid, wanhoop, verslapping ten aanzien van de voorschriften en zucht naar wat verboden is.⁴ De 'acedieuze' monnik klaagt er over dat er nooit een broeder bij hem langs komt, dat een naburig klooster veel interessanter is om in te leven, of dat er te weinig te eten is.

De gevoelens van machteloosheid, moedeloosheid en vertwijfeling die acedia werden genoemd, is men vanaf de periode dat ze gemunt werden als hoofdzonde steeds minder negatief gaan waarderen. Hierdoor is de ervaring van de acedia in de loop der tijd minder schrijnend geworden. Deze ontwikkeling is in vier stadia verlopen.

1. Het woord acedia is door Evagrius Ponticus aan het eind van de vierde eeuw tot 'terminus technicus' gemaakt. Hij beschouwde het als een denkwijze die de anachoreten, de alleen levende monniken van zijn tijd, het bidden verhinderde, en die religieuze onverschilligheid tot gevolg had. Acedia is desinteresse in God. Het tegendeel ervan is geduld.⁵ Degene die aan Acedia lijdt, wil uit ongeduld niet langer wachten en wordt dan onvermijdelijk teleurgesteld. De oplossing voor de acedia zag Evagrius in de zogenaamde 'antirrhesis': een innerlijk tweegesprek tussen een deel van de ziel dat troost, en een deel dat getroost wordt. De hel werd gekenmerkt door sprakeloosheid.⁶

Daarnaast onderscheidde Evagrius de zonde der 'tristitia', het treuren, die ook vele kenmerken bezat die men tegenwoordig 'verveling' zou noemen. Evagrius noemt bijvoorbeeld 'beklemming', waar ook Andreas Burnier over spreekt, als eigenschap van de tristitia. Tristitia ontstaat als men nog te zeer is gehecht aan de aardse bezittingen en beminde personen, terwijl men daar toch, als monnik, afscheid van zou moeten nemen. Het tegendeel van de tristitia is de vreugde.⁷

2. Evagrius had acedia en tristitia ingedeeld in een lijst van acht hoofdzonden. Gregorius de Grote verving die door een lijst van zeven omdat hij acedia en tristitia onder één noemer bracht: acedia. Deze indeling is in later tijd overheersend geworden.⁸ Vermoedelijk is deze verandering een symptoom van het feit dat de gevestigde kerk van de zesde eeuw zich had afgewend van het dualistisch getinte christendom van de eerste eeuwen en van de daarmee verbonden afkeuring van de wereld, zoals deze in de tristitia tot uitdrukking kwam. In de vierde eeuw waren de herinneringen aan de christenvervolgingen en aan de martelin-

4 Thomas, *Summa*, 35,4.

5 Rüdiger Augst, *Acedia. Religiöse Gleichgültigkeit als Logismos und Denkform bei Evagrius Ponticus* (Saarbrücken 1988) 7, 43.

6 Augst, *Acedia* 55 en 56. Vergelijk een opmerking van Kierkegaard: "Sie [die Langeweile] wird aber allein dadurch aufgehoben, daß man sich unterhält. (...) Es verrät Unklarheit, wenn man sagt sie werde aufgehoben durch arbeiten." (I, 309) In: Sören Kierkegaard, *Entweder/Oder I, II* (1843), vertaald door Emanuel Hirsch (Düsseldorf 1964).

7 Ibidem, 42.

8 Franz Josef Illhardt, *Trauer. Eine moraltheologische und anthropologische Untersuchung* (Düsseldorf 1982) 46.

gen -volgens de regels der kunst van deze wereld- nog zo sterk aanwezig dat men niet kon aannemen dat zo'n wereld tot iets 'goeds' zou kunnen leiden, dat het de moeite waard zou maken zich ervoor in te spannen. De acedia werd daarom overwonnen door zich in de eigen persoon terug te trekken. Ook leefde men in de verwachting dat het op korte termijn met de wereld zou zijn afgelopen.⁹ Tristitia was voor de anachoreten altijd onjuist en kon alleen als 'zondig' worden ervaren.¹⁰ Maar toen de ene eeuw de andere opvolgde zonder dat God aan de wereld een einde maakte, werd het steeds waarschijnlijker dat deze wel toekomst had. Dit maakte het noodzakelijk dat men zich op die wereld ging bezinnen. En sinds de bekering van Constantijn de Grote in 313 had de kerk zich in de Romeinse wereld geïnstitutionaliseerd. Ook hierom moest men een meer genuanceerde houding aannemen tegenover deze wereld. Men kreeg oog voor die vorm van treurnis die rouwt over de gebreken ervan en die de volharding impliceert de noden van het leven op zich te nemen en te verdragen. Anders gezegd, de tekortkomingen van de wereld werden geaccepteerd en als totaal achtte men de werkelijkheid 'goed'. Uiteindelijk moest men op de wereld vertrouwen om er te kunnen handelen. Dit is het uitgangspunt dat Thomas hanteerde. De wereld en het *divinum bonum* vielen samen.

3. De derde fase in de geleidelijk minder sterke afkeuring van de verschijnselen van verveling is een later gevolg van de hierboven beschreven heiliging van de wereld. Als de gebreken van deze wereld zijn geaccepteerd als iets wat er om ondoorgrondelijke redenen nu eenmaal bij hoort, is het paard van Troje binnengehaald: men kan nu zelfs de geheiligde orde gaan depreciëren. De anachoreten leefden in de enige juiste wereld, en hadden de andere, de boze wereld van de Romeinse staat achter zich gelaten. Na de institutionalisering van de kerk in deze staat was er onmiskenbaar nog maar één leefwereld. Maar daarmee was het mogelijk geworden een minder hoge dunk van die enige juiste wereld te gaan koesteren. Dit is echter op een fundamenteel niveau pas in de late Middeleeuwen gebeurd.

De filosoof Blumenberg geeft van deze depreciëring een fraaie beschrijving: onder de indruk van de gedachte aan Gods oneindige almacht kwam in de late Middeleeuwen steeds sterker de opvatting naar voren dat het afbreuk aan deze almacht deed, wanneer men zou aannemen dat God al op het toppunt van zijn kunnen stond toen hij deze wereld aan het scheppen was. Anders gezegd, hij had ook een betere wereld kunnen maken dan hij feitelijk had gemaakt.¹¹ Thomas ging er nog van uit dat God te werk was gegaan volgens de wetten van de rede, die bepalen wat waar en goed is. Maar het is niet onmogelijk dit een

9 Bijvoorbeeld Paulus, 1 Korinthiërs 7. Hierin raadt Paulus de Korinthiërs aan om niet te trouwen en zich zo weinig mogelijk met de wereld te bemoeien want "de tijd is kort geworden" (vers 29) en "de wereld die wij zien gaat voorbij" (vers 31).

10 Illhardt, *Trauer*, 117.

11 Hans Blumenberg, 'Nachahmung der Natur. Zur Vorgeschichte der Idee des schöpferischen Menschen' in: *Wirklichkeiten in denen wir leben* (Reclam 1986) 55-103, aldaar 87.

ongepaste inperking van Gods almacht te vinden. En dan maakt het zich opdringend besef van diens oneindige mogelijkheden het op den duur onvermijdelijk dat men zich in deze wereld tekort gedaan voelt.¹² Dit is een ervaring van zinloosheid die tot verveling leidt. En terecht. Dat wil zeggen, het is geen zonde meer.

4. De vierde stap in de verandering van het oordeel over de verveling is het gevolg van opvattingen over melancholie. De kenmerken hiervan komen voor een belangrijk deel overeen met die van *acedia*, maar niettemin is melancholie nooit als zondig beschouwd. Galenus, door wiens geschriften men in de Middeleeuwen bekend was met de melancholie, meende dat de zwaarmoedigheid het gevolg was van een afwijking in de lichaamshuishouding: de patiënt had een teveel aan zwarte gal.¹³ Dit was echter aangeboren en kon de melancholicus derhalve niet verweten worden.¹⁴ De ziekte was daarom geen zonde.

Melancholie miste bovendien de betekenis van *aversio dei*. De middeleeuwse melancholicus had weliswaar weinig achting voor het *divinum bonum*, maar hij keerde zich er niet van af om iets anders te zoeken. Als Huizinga de melancholie van deze tijd beschrijft spreekt hij over het pessimisme van "verzagden, ontgoochelden, vermoeden".¹⁵ *Acedieuze* onrust hoort hier niet bij. Enthousiast kon de melancholicus niet genoemd worden, maar de lust tot verkeerd doen, kenmerkend voor de '*homo acediosus*', ontbrak.

Ondanks deze verschillen lijken de symptomen van melancholie -zwaarmoedigheid, lusteloosheid, treurigheid- toch erg op die van *acedia*. Dit leidde ertoe dat de *acedia* minder moreel benaderd werd en het verband met de zonde op de achtergrond raakte.

In de late Middeleeuwen werd in Frankrijk en in de Bourgondische landen het woord 'melancholie' veel gebruikt om een stemming van zwaarmoedigheid en desinteresse aan te geven.¹⁶ Evenals de *acedia* was deze melancholie uitzichtsloos -in Huizinga's woorden "een moedeloos versagen"- omdat ze hoorde bij een wereld "zonder belofte van beter dingen".¹⁷ In dezelfde tijd was er ten zuiden van de Alpen een ander melancholiebegrip, namelijk dat van het humanisme. Het humanisme had een grondtoon van optimisme, en melancholie werd hier dan ook heel anders beleefd dan in de Bourgondische landen. Dit kwam mede door een in de Middeleeuwen nauwelijks bekende traditie waarin

12 Blumenberg, *Nachahmung*, 86.

13 Rainer Jehl, *Melancholie und Acedia. Ein Beitrag zur Anthropologie und Ethik Bonaventuras* (Ferdinand Schöningh 1984) 268.

14 Jehl, *Melancholie*, 274.

15 Johan Huizinga, *Herfstij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der 14e en 15e eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (Groningen 1975, 1e druk 1919) 29.

16 Huizinga, *Herfstij*, 28.

17 Ibidem, 31.

Malinconia van Cesare Ripa, uit: H. Watanabe-O'Kelly, *Melancholie und die melancholische Landschaft* (Bern 1978).

melancholie met genialiteit in verband werd gebracht.¹⁸ Het is deze melancholie-traditie die de zucht naar het andere uit de acedia in zich opneemt, maar dan zonder de morele diskwalificatie. Als Petrarca zijn gemoedsgesteldheid beschrijft als acedia, dan bedoelt hij geen zonde maar een gevoel van treurnis en rusteloosheid die de eenzame mens in de wereld kwelt.¹⁹ Dit gevoel heeft veel gemeen met de melancholie waar bijvoorbeeld Ficino (1433-1499) over

18 Deze traditie beruiste op de eerste regel uit hoofdstuk XXX van het geschrift *Problemata physica*, dat zijn bekendheid had te danken aan het feit dat het aan Aristoteles werd toegeschreven: "Waarom zijn alle buitengewone mensen in de filosofie, de politiek, de dichtkunst en in de kunsten melancholici?" Het antwoord ontbreekt. Cicero, Seneca en Plutarchus hebben de vraag overgenomen en daardoor bijgedragen aan de bekendheid ervan.

19 Walter Rehm, 'Jacobsen und die Schwermut' in: *Experimentum medietatis* (München 1947) 184-239, aldaar 189-190.

spreekt. Deze noemde de planeet Saturnus (de speciale planeet van de melancholici) boosaardig, omdat die hem de zekerheid onthield te weten wat hij wilde en wat hij niet wilde.²⁰ Maar hij ging er niet van uit dat er niets te willen zou zijn. Zijn melancholie doet niet berusten, ze maakt onrustig, evenals de acedia.

Voor de humanist is de zwaarmoedigheid en het gevoel in een betekenisloze wereld te leven verbonden met genialiteit, dat wil zeggen met de mogelijkheid om in één sublieme geste boven de betekenisloosheid uit te komen. Deze gedachte zou een grote toekomst tegemoet gaan. Het citaat waarmee ik dit artikel ben begonnen, verwijst er nog naar.

Het ontstaan van de moderne verveling

De woorden 'verveling' en 'zich vervelen' zijn recent. Volgens het *Woordenboek der Nederlandse Taal* is in het Nederlands in de achttiende eeuw 'zich vervelen' ontstaan als vertaling van het Franse 's'ennuyer'. Het woord 'verveling' is niet veel ouder. Het Duitse 'Langeweile' ontleende in de achttiende eeuw de betekenis 'desinteresse' aan het Franse 'ennui'.²¹ In Frankrijk is het in de zeventiende eeuw Pascal geweest die de betekenisontwikkeling van de notie 'ennui' afsloot.²² Bij hem heeft deze haar moderne betekenis verkregen en wordt ze een hoofdaspect van de menselijke geest: "Condition de l'homme: inconstance, ennui, inquiétude".²³

Het verband met de humanistische melancholie blijkt niet alleen uit deze 'inquiétude', maar ook bleef er een nauwe band bewaard tussen genialiteit en 'ennui'. Al Du Bellay achtte niet de melancholie maar de 'ennui' onverbrekkelijk met zijn schrijven verbonden. Deze was voor hem een soort verlangen²⁴, dat hij koesterde als bron van creativiteit.²⁵ Ook voor veel schrijvers uit later tijd was verveling noodzakelijk als voorfase van een verhoopte wijde en daardoor onontkoombaar. Goethe achtte verveling een periode van creatief ongeduld.²⁶ Nietzsche maakte een soortgelijke opmerking: "Für den Denker und alle empfindsamen Geister ist Langeweile jene unangenehme 'Windstille' der Seele,

20 Citaat in Alfred Bellebaum, *Langeweile, Überdruß und Lebenssinn. Eine geistesgeschichtliche und kultursoziologische Untersuchung* (Westdeutscher Verlag 1990) 47.

21 Ludwig Völker, *Langeweile* (München 1975) 120, 141.

22 A. Bianchini, 'Le développement du mot 'ennui' de la Pléiade jusqu'à Pascal', *Cultura Neolatina* 12 (1952) 225-238, aldaar 238. Volgens Bianchini is de ontwikkeling uitgegaan van de betekenis 'chose qui ennuie', wat het woord nog in de zestiende eeuw betekende (p.228). Uiteindelijk ging het staan voor het loutere gevoel dat daarbij pleegt te ontstaan, zelfs als een specifieke oorzaak onbekend was. Het betekent dan alleen nog een onbestemd gevoel van leegte. Men wil op de één of andere manier niet dat wat in de leefwereld mogelijk lijkt.

23 Blaise Pascal, *Pensées et opuscules* (Parijs 1951) §127.

24 Bianchini, *Ennui*, 227.

25 Reinhard Kuhn, *The demon of noontide. Ennui in western literature* (Princeton 1976) 367.

26 Völker, *Langeweile*, 190.

welche der glücklichen Fahrt und den lustigen Winden vorangeht; er muß sie ertragen, muß ihre Wirkung bei sich abwarten."²⁷ Kierkegaard kon degene die een daad wilde stellen "zu welcher der Seele ganze Kraft, ganzer Ernst und ganze Sammlung gehört", alleen maar adviserer: "Verzweifle!"²⁸ Het gedweep van Baudelaire met de 'Ennui' en de 'spleen' is overbekend. Vergelijk het openingsgedicht van *Les fleurs du mal*, waarin hij de 'ennui' het meest lelijk, slecht en vuil noemt van heel de "ménagerie infâme de nos vices", en de fraaie beginregel van gedicht 77, 'Spleen': "Je suis comme le roi d'un pays pluvieux."

In de achttiende eeuw was er een grote groep mensen ontstaan voor wie de melancholie van de humanisten belangrijk genoeg was om er woorden voor te bezitten. De moderne verveling werd pas toen een maatschappelijk verschijnsel. De groep die het woord 'verveling' op zichzelf toepast, is, zoals gezegd in de Inleiding, een *leisure class*. Waarschijnlijk was pas in de achttiende eeuw de welvaart zo groot geworden dat veel mensen niet hoefden te werken om in hun dagelijkse behoeften te voorzien. Bovendien was die groep zo talrijk dat een groot deel ervan niet kon worden opgenomen in de kringen waar de macht uitgeoefend werd. Dit deel bevond zich in een wankel evenwicht tussen enerzijds ontlast en vrijgesteld zijn, terwijl men anderzijds -mede hierdoor- onmachtig was zinvolle handelingen te verrichten. 'Leisure' is altijd maar van beperkt voordeel en leidt gemakkelijk tot verveling.

De klasse die het meest om haar verveling bekend stond, is de Engelse adel. Blaicher spreekt zelfs over "die psychische Gefährdung der englischen Obenschicht im 18. Jahrhundert."²⁹ De Engelse adel raakte zijn macht kwijt bij de Glorious Revolution van 1688. En een 'gentleman' werd niet geacht gewoon werk te verrichten. Bovendien zaten sinds 1715 de Whigs dermate vast in het zadel dat de Tories definitief van de macht uitgesloten leken te zijn. Maar hetzelfde gold voor veel Whigs, omdat Walpole erg naijverig was en weinig concurrentie duldde.³⁰ En tenslotte beleefde Engeland tot 1790 een periode van rust (de Industriële Revolutie was in deze eeuw nog nauwelijks begonnen), stabiliteit en gestaag groeiende welvaart.³¹ Dit waren factoren die van Engeland in de achttiende eeuw een zich vervelende samenleving maakten. Montesquieu schreef in 1748: "Les Anglais se tuent sans qu'on puisse imaginer aucune raison qui les y détermine; ils se tuent dans le sein même du bonheur."³² Abbé le Blanc schreef in 1745 over een Engelsman: "Un gentilhomme, que j'ai connu, s'est tué pour n'avoir pas la peine de s'habiller et de se

27 Aforisme 42 in Friedrich Nietzsche, 'Die fröhliche Wissenschaft' in: *Werke, kritische Gesamtausgabe*. Herausgegeben von Giorgio Colli und Mazzino Montinari. Fünfte Abteilung, zweiter Band (Berlijn, New York 1973) 13-321.

28 Kierkegaard, *Entweder/Oder* II, 221.

29 Günther Blaicher, *Freie Zeit, Langeweile, Literatur. Studien zur therapeutischen Funktion der englischen Prosaliteratur* (Berlijn, New York 1977) 28.

30 Blaicher, *Freie Zeit*, 31.

31 Ibidem, 31.

32 Veertiende boek, twaalfde hoofdstuk in: *L'esprit des lois* (Parijs 1956; 1e druk 1748).

déshabiller tous les jours." ³³ En Addison verklaarde "melancholy is a kind of demon that haunts our island."³⁴ Nog Kierkegaard meende: "sie [die englische Nation] ist geradezu paradigmatisch für die Langeweile; ein Mensch, der einer anderen Nation angehört, wird immer ein bißchen lebhafter sein, nicht so absolut totgeboren."³⁵

In Duitsland, waar de vorsten en de adel de macht in handen wisten te houden, waren het juist de burgers die volgens Norbert Elias "weitgehend von jeder politischen Tätigkeit abgedrängt" waren.³⁶ Politieke acties waren voor hen in de "Kleinstaaterei" onmogelijk. Men mocht denken en dichten, maar niet zelfstandig handelen. Het gevolg hiervan was dat men dikwijls geïsoleerd leefde. Elias beklemtoonde de nauwe samenhang tussen deze sociale situatie en de idealen waarover men schreef: de natuur- en vrijheidsliefde, het eenzame "Schwärmen", de overgave aan het eigen hart en de afkeer van de kille rede. De burgers beschikten over voldoende geld om niet te hoeven werken maar mochten niet deelnemen aan het politieke leven en vielen daarom ten prooi aan verveling. De kenmerken van de Duitse (vroeg)romantiek leidde Elias af uit de behoefte van de burgers om hun handelen te rechtvaardigen en uit hun afkeer van de adellijke kringen. Hun hooggespannen idealen waren het tegendeel van de wijze waarop de adel leefde en macht uitoefende. Voortdurende botsingen met een hen zeer teleurstellende werkelijkheid leidden tot het gevoel van ongenoegen over de samenleving dat kenmerkend is voor melancholie en verveling.

In Frankrijk had de verveling in de tijd dat het woord zijn moderne betekenis kreeg, de zeventiende eeuw, nog niet in zo brede kring om zich heen gegrepen, maar wel in spraakmakende kring. De 'ennui' heerste in de Parijse salons en aan het hof als gevolg van de 'gekapte Aktionsbereitschaft' van de adel onder Lodewijk XIII.³⁷ De adel was opgevoed om te vechten, maar mocht zich niet meer bezighouden met acties en machtsuitoefening. Men moest zich met *bons mots* en literatuur trachten te onderhouden. Dit wekte grote verveling. Lepenies geeft een voorbeeld uit de *Mémoires* van La Rochefoucauld.³⁸ Deze schreef dat koningin Anna van Oostenrijk eindelijk besloten had de invloed van Richelieu op de koning tegen te gaan. Onverwachts besloot de koning naar Versailles te gaan, terwijl de kardinaal hem volgde. Men bezwoer de koningin, aldus La Rochefoucauld, om hem in die situatie niet alleen te laten. Maar de angst om zich in Versailles te vervelen was voor haar onoverwinnelijk en ze ging niet. De kardinaal wist de hem geboden gelegenheid te benutten, voegt La Rochefoucauld er nog aan toe.³⁹

33 *Lettres d'un François* (Den Haag 1741) 250.

34 Kuhn, *Demon*, 130.

35 Kierkegaard, *Entweder/Oder* I, 310.

36 *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* I (Basel 1939) 8.

37 Wolf Lepenies, *Melancholie und Gesellschaft* (1972) 49.

38 *Ibidem*, 50.

39 *Mémoires* (Parijs 1957) 53.

In Rusland nam Tsaar Peter III 110 jaar later, in 1762, een soortgelijke maatregel als Lodewijk XIII. Ook hij 'bevrijdde' de adel van de staatsdienst, terwijl deze de eigen goederen mocht behouden, waaronder de lijfeigenen, zodat een edelman niet behoefde te werken. Soldaat of ambtenaar hoefde hij evenmin te worden. Oblomov, die in de roman van Gontsjarov uit 1859 de representant zou worden van de Russische verveling, werd door Freud gezien als een direct gevolg van dit decreet uit 1762. Doordat het de adel onmogelijk was gemaakt te handelen verviel hij tot "die Sophistik eines Tuns und Denkens im Als-Ob".⁴⁰ De adel leefde en plande de eigen handelingen in een illusie, buiten elke werkelijkheid. Kenmerkend voor zowel het 'oblomovisme' als voor de verveling is het gevoel dat de dingen niet zijn zoals ze zouden moeten zijn, en dat men er iets aan behoort te doen. Oblomov gaat uiteindelijk ten onder als een verloren man, omdat hij niet in staat is te handelen.

In Nederland zijn er geen historische gebeurtenissen geweest die een directe aanleiding waren voor het ontstaan van een zich vervelende klasse. Evenmin was er, zoals in Duitsland, een economisch welvarende en duidelijk afgebakende groep die van de statelijke macht buitengesloten bleef. Maar wel hadden de regenten in de loop van de zeventiende eeuw hun posities beveiligd tegenover nieuwkomers. In de achttiende eeuw begon dit weerstanden op te roepen. De burgers die hiervan blijk gaven, de patriotten, vormden echter niet, zoals in Duitsland, een afzonderlijke klasse. Ze konden daarom niet hun toevlucht nemen tot specifieke klassekenmerken en een daarmee verbonden cultuur, waarmee ze de verveling hadden kunnen verdrijven en zich tegen de machthebbers hadden kunnen afzetten. Een (pre-)romantiek hebben de patriotten helaas niet tot stand kunnen brengen. Wel kan men aannemen dat in hun kringen de verveling heerste. Het woord is in deze tijd ontstaan, evenals het werkwoord 'zich vervelen'. De oudste voorbeelden die het *Woordenboek der Nederlandse Taal* geeft van het gebruik van deze woorden, komen van Wolff en Deken, twee patriottische schrijfters.

De achttiende eeuw was in dit land geen tijd van snelle economische groei, zoals de eerste helft van de zeventiende eeuw. In Nederland was het een rustige en vreedzame tijd. De economie wist het peil van de zeventiende eeuw te handhaven, alleen minder opvallend omdat Duitsland en Engeland er niet meer, zoals daarvoor, bij ten achter bleven. En zoals ook in de rest van Europa ontstond hier een welvarende klasse die van de macht uitgesloten was. Dit zal de reden zijn geweest dat in deze tijd de Nederlandse taal met twee nieuwvormingen verrijkt werd.

40 Trauer und Melancholie in: *Gesammelte Werke X* (derde druk; Frankfurt, Main 1963) 429.

Latere ontwikkelingen

Blumenberg beschrijft hoe de afkeer van de wereld niet meer hoeft te worden opgevat als de zonde der *aversio dei*, maar juist een uiting van bewondering wordt voor Gods almacht, die zoveel mooiere dingen kan maken dan er feitelijk op de wereld zijn. De gedachte dat men dat eigenlijk ook zelf moet kunnen laat dan niet lang op zich wachten; de verveling omdat men toch in zo'n vervelende wereld moet blijven leven, evenmin. De treurnis hierover noodzaakt vervolgens tot kritiek. "Die Splenetiker waren daher die Satiriker par excellence," stelt Blaicher naar aanleiding van de teleurstellingen die veel Engelsen in de achttiende eeuw hadden ondervonden in de politiek.⁴¹

De verveling kan gewaardeerd worden als uitdrukking van de menselijke wil tot iets beters dan wat voorhanden is. Ze roept sympathie op als de heersende orde weinig op prijs wordt gesteld. Verveling is een "Rest von Privatheit im Plan, von Spontaneität im Nichtstun"; verveling is een verwijt aan het plan.⁴² De meeste utopieën kennen een 'melancholie-verbod', kenmerkend voor een samenleving die geheel vervuld is van actie, en georganiseerd is met behulp van een totale planning.⁴³ In utopische programma's keert dit verbod terug. In een futuristisch manifest uit 1920, dat door Marinetti, Settimelli en Mario Carli is ondertekend, wordt geschreven dat een futurist vrolijk is en altijd met de blik op morgen handelt, zonder pedanterie, zonder valse schaamte, zonder mysticisme en zonder melancholie.⁴⁴ Goebbels spreekt over "die Organisation des Optimismus".⁴⁵

Niettemin ontstaat in de zeventiende eeuw een voorzichtige maatschappijkritiek. Lepenies meent dat de zich vervelende adel eerst de satire heeft geschapen, vervolgens ging samenzweren en tenslotte, in de *Fronde*, tot opstand is overgegaan.⁴⁶ La Rochefoucauld, deze voorman van de 'ennui', is tevens één der eerste critici.⁴⁷ In later tijd heeft La Rochefoucauld's 'ennui', zijn machteloos ongenoegen, zich in Europa onder grote groepen verbreid en in de Nederlandse taal heeft dit gevoel zelfs tot nieuwe woorden geleid. Tegelijkertijd is -in eerste instantie weer in beperkte kring- de kritiek radicaler geworden, verder van de wereld, en nam ze de hele samenleving tot object, in plaats van slechts de heersende macht. Het gevolg hiervan is dat de vrijplaatsen verdwijnen van waaruit het nog is toegestaan te handelen; men wordt wereldvreemd. Rousseau is hiervan één van de eerste voorbeelden: "Al wat buiten mij is, is mij voortaan vreemd. Ik heb in deze wereld geen naasten, geen gelijken, geen broeders meer. Ik ben op aarde als op een vreemde planeet, als ware ik er

41 Blaicher, *Freie Zeit*, 40.

42 Lepenies, *Melancholie*, 121 en 124.

43 Ibidem, 34.

44 Ibidem, 40.

45 Ibidem, 120.

46 Ibidem, 50.

47 Ibidem, 192.

neergekomen vanaf die welke ik bewoonde", schrijft hij in de *Overpeinzingen van een eenzaam wandelaar*.⁴⁸ De discrepantie tussen wat men zou willen en wat er mogelijk is gebleken wordt erg groot, en vertwijfeling over de eigen onmacht is onafwendbaar.

Naarmate de orde meer wordt gediskwalificeerd, wordt het moeilijker om tot handelen over te gaan: waar moet men beginnen? Omdat de wereld slecht is en men zelf tracht te handelen naar waarden van de goede utopie, ontstaat een dualistisch systeem. Zodra men niet meer in de waarden van de utopie kan geloven, verkrijgt de verveling de verschrikking van de oud-christelijke acedia. Ze wordt dan weer de pure wanhoop die voor de monnik de straf was omdat hij buiten de werkelijkheid waar hij in leefde, iets trachtte te vinden, terwijl daar toch niets kon zijn. De acedia was, naar Evagrius, gevolg van desinteresse in God. Vertwijfeling ontstond omdat er bij desinteresse in dit onderwerp voor de monnik niets meer overbleef. Moderne vertwijfeling is het gevolg van desinteresse in de mogelijkheden van de mooie, goede wereld. Verveling is de onmacht om te geloven.

In de dagelijkse werkelijkheid doet deze vertwijfeling zich voor als verveling en sleur. Op een gegeven moment moeten de meeste mensen zich "auf dieser Erde mit dem Gegebenen arrangieren", want men moet tenslotte iets doen; "soziologisch nennen wir das Institutionalisierung".⁴⁹ De voorwaarde voor een succesvolle afwikkeling van dit arrangement is echter dat men instemt met het bestaan van dit gegeven. En veelal 'institutionaliseert' men zich tegen wil en dank. Het gevolg is dan dat er, in Mühlmanns woorden, een "Stabilisierung auf niedrigem Niveau" ontstaat: de verveling van de werkvloer, de sleur van de relatie. Onwil tegenover instellingen is een waarborg voor verveling als men er een betrekking mee moet aangaan. In de woorden van Gottfried Benn: "Dom zijn en werk hebben, dat is het geluk." In de omkering van deze uitspraak komt de moeizame verhouding tot uitdrukking van de kritische intellectueel met zijn leefwereld.

Op een existentieel niveau verwoordt Kuhn de wanhoop over de menselijke mogelijkheden in de afsluitende volzin van zijn boek over de 'ennui': "It is in this monumental struggle [tussen "man and 'ennui'] against the power of nothingness, that man defines himself and asserts his humanity."⁵⁰ Verveling is bijzonder menselijk. Zowel de spontaneïteit in de geplande orde als de zonde der acedia berusten op de vrije wil. Niets menselijkers dan de wil. Maar Kuhns

48 Vertaald door Jan A. van den Bosch en Ans de Greef (1982, 1e druk 1782) 12. Deze observatie heeft natuurlijk geen psychologische waarde. Het gaat hier om een sociaal verband waarvan Rousseau's persoon een belangrijke illustratie is.

49 E. Mühlmann, 'Der revolutionäre Umbruch' in: *Rassen, Ethnien, Kulturen. Moderne Ethnologie* (Berlijn-Neuwied 1964) 337. Het arrangement met het bestaande loopt parallel met de institutionalisering van de kerk in de vierde en vijfde eeuw. Ook deze 'verwereldlijking' heeft een oplossing gebracht voor de meest schrijnende vormen van de dualistisch getinte acedia en tristitia door dit dualisme op te heffen en de wereld te benaderen als *divinum bonum*.

50 Kuhn, *Demon*, 378.

bevestiging van menselijkheid is nauwelijks anders te lezen dan als een doekje voor het bloeden. Hier spreekt de ervaring dat het maar weinigen is gegeven om de eigen machteloosheid te overwinnen en één of andere vorm van wijdsheid te bereiken. Maar wat dan? Het is een zure situatie als voor de mens niets anders overblijft dan zijn menselijkheid bevestigd te zien in een worsteling, die overigens wordt gekarakteriseerd door uitzichtsloosheid.

Deze situatie ontstaat wanneer de depreciëring van de wereld wordt opgevat als een nihilistisch proces. Om de verveling serieus te overwinnen is men dan welhaast gedwongen als een tweede God een 'fiat lux' te laten klinken in een nihilistische baai. Dat is niet voor iedereen weggelegd. De verveling wordt dan als schrale troost opgevaardigd. Uiteindelijk is alleen de verveling, hoe vervelend die ook is, nog waardevol, als symbool voor de menselijke wil die tot onmacht gedoemd is, en voor de menselijke mogelijkheden die niet te verwezenlijken zijn.

De steeds geringere waardering voor de wereld hoeft echter geen nihilistisch proces te zijn, aangezien deze ontwikkeling het ons mogelijk heeft gemaakt om te geloven "daß das Sichtbare im Verhältnis zum Weltganzen nur isoliertes Beispiel ist, und daß andere Wahrheiten latent in der Überzahl sind."⁵¹ Het lijkt daarom niet uitgesloten, aldus Paul Klee, dat deze wereld, in haar huidige gedaante, niet de enig mogelijke wereld is.⁵² Dit betekent dat iets wat is bedacht en geconstrueerd, er op een gegeven moment is, alsof het altijd al zodanig geweest is; alsof het voor het construeren al 'waar' was, als een latente mogelijkheid die op een bepaalde manier tevens werkelijkheid was; zoals mensenrechten ooit zijn bedacht, terwijl ze toch hun huidige zeggingskracht ontleenen aan de gedachte dat ze altijd geldig zijn, onafhankelijk van welke positivering ook. Onvermoed, aldus Blumenberg, stelt zich "im Geschaffenen eine Ahnung des Immer-schon-Daseienden ein, als ob es ein Produkt der bloßen Natur sei"⁵³, zoals een kunstwerk niet meer iets wil betekenen, maar iets wil zijn.

De moderne verveling, het gevolg van distantie tot en ongenoegen over de eigen leefwereld, is ontstaan uit het bewustzijn van de mogelijkheden van de wereld. Deze verveling is daarom de uitdrukking van de vrijheid om de wereld zoals ze ons in het hier en nu gegeven is, niet onafwendbaar te moeten aanvaarden. En overwonnen wordt verveling niet alleen in "the womb of nature"⁵⁴, maar ook door de wereld terug te vinden als "den Kern von Evidenz im Spielraum der unendlichen Möglichkeit", waardoor wij haar "in freier Einwilligung anerkennen können."⁵⁵

51 Werner Haftmann, *Paul Klee. Wege bildnerischen Denkens* (München 1950) 71. Citaat in Blumenberg (zie noot 11) 92.

52 *On modern art* (Londen 1948, 1e druk 1945) 45.

53 Blumenberg, *Nachahmung*, 93.

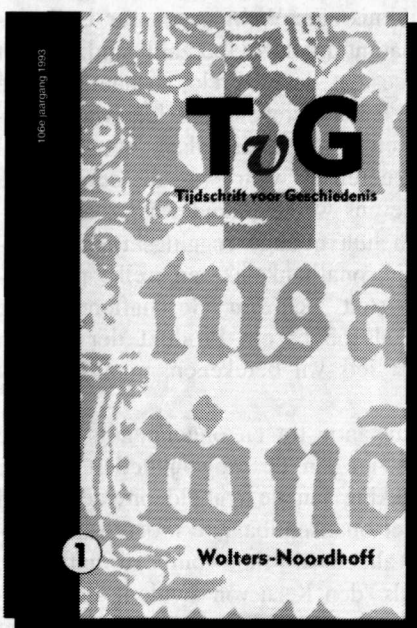
54 Volgens Paul Klee de bron van scheppingskracht, *On modern Art*, 51.

55 Blumenberg, *Nachahmung*, 94.

Nu herzien!

Tijdschrift voor Geschiedenis

Al meer dan 100 jaar
het vakblad voor historici

- Het enige Nederlandse historisch-wetenschappelijk tijdschrift dat de gehele geschiedenis bestrijkt
- Met een gevarieerd aanbod voor een breed historisch geschoold publiek
- Actuele recensies
- Heldere lay-out
- Verschijnt vier keer per jaar

**Speciaal voor studenten:
30% korting!**

Prijzen:

Individueel abonnement	f 110,00
Studenten abonnement	f 75,00
Instellingen	f 195,00
Losse nummers	f 45,00

Wolters-Noordhoff bv

Postbus 58

9700 MB Groningen

Telefoon (050) 22 63 31

Wolters-Noordhoff

415/175-93